

Istvánok, Istik, Pistik Egy keresztnév közszoí származékainak vizsgálata

1. Az utóbbi időben örvendetesen megnőtt azoknak az írásoknak a száma, amelyek a tulajdonnév jelentésének elemzésén túl jelentésük változásának vizsgálatával foglalkoznak. Némelyik írás a közszóvá váló tulajdonnevek egy részére fókuszál, kiemelve azokat az adatokat, amelyek egy adott nyelvréteghez köthetők (FARKAS TAMÁS, Név kutatás — szleng kutatás: a keresztnévek köznevesülése a katonai szlengben: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Bp., 2003. 641–50), míg mások a köznevesülés jelenségére koncentrálnak annak egészét vizsgálják: a tulajdonneveket („a kiindulási oldalt”), a közneveket („az eredményt”), elemzik a bekövetkező változást, és etimológiai szempontból vizsgálják azt is, hogy ez a változás mely nyelvben ment végbe (HAJDÚ MIHÁLY, Tulajdonnevek köznevesülése: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Miskolc, 2002. 50–9; HEGEDŰS ATTILA, A tulajdonnév ↔ közszo váltásról: MNyj. 38: 175–8). A tulajdonnevek közül a keresztnévek jelentésváltozásával kapcsolatban korábban magam is arra figyeltem, hogy az „eredmény”, a létrejött köznévi alak szempontjából alaktani vagy jelentéstani kategóriákat különítsek el, ezúttal viszont az a célom, hogy elsősorban a „kiindulási oldalt” vegyem szemügyre, azaz tüzetesebben megvizsgáljak egy olyan keresztnévet, amely alapalakjában és becézett alakjaiban is gyakran vált közszóvá, vagyis a keresztnévből jelentésváltozással köznév lett, illetve szófajváltással egyéb szófajú szó, például melléknév, ige, indulatszó. Munkám nem előzmények nélkül való: B. LŐRINCZY ÉVA az „Új magyar tájszótár” szerkesztése közben felbukkanó nagy számú köznevesült alak közül a *jancsi*-t és a *juliská*-t kiemelve tárgyalta az e két névhez tartozó szemantikailag és morfológiailag változatos köznévi adatokat (*Jancsi* és *Juliska*: Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára. Bp., 1991. 423–6), VITÁNYI BORBÁLA a *Katalin*-hoz kapcsolódó köznévi alakokat vizsgálta (Név tanos szemmel a közszoavak egy csoportjáról: NÉ. 15: 315–7), KORNÝÁNE SZOBOSZLAY ÁGNES pedig a *László*-hoz kapcsolódó kultuszokat, hiedelmeket, szólásokat és a név köznévi szócsaládját tekintette át (*László, Laci, lacibetyár*: MNyj. 38: 271–5).

2. Azt, hogy éppen az *István* elemzésére keríték itt sort, mindenekelőtt ünnepeztünk köszöntése magyarázza, de ennek egyéb oka is van. Bizonyítható, hogy minél nagyobb megterheltségű egy név egy adott nyelvben, minél régebbi hagyománya (és ezzel összefüggésben minél több becézett alakja) van, annál több köznévi származékának kialakulására számíthatunk (TAKÁCS JUDIT, *Bödekata, fagyurka* és társaik. Közszóvá vált keresztniveinkről: MNyj. 38: 403–10). Az *István* névnek nyelvünkben ezer éves, Szent Istvánig visszamenő hagyományai vannak, nagy megterheltségű névnek számít, bár a XVI. századtól jellemző kiemelkedő gyakoriságát napjainkra elvesztette (LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES, Magyar utónévkönyv. Bp., 1998. 18). Nyomós érv az *István* kiválasztása mellett az is, hogy tudomásom szerint erről a névről még nem készült hasonló elemzés.

3. A vizsgált név a magyarban jövevénynév, végső soron görög eredetű, a magyarba a latin *Stephanus* német *Stephan* vagy szláv *Stefán* változata került. A régi magyarban *Istjéfán* alakban volt használatos. Az *István* első ismert viselője és népszerűségének megalapozója Szent István királyunk volt. Nagy népszerűségére utal, hogy sok becézője alakult ki: *Csicsa, Ista, Isti, Istók, Pesta, Pintyő(ke), Pista, Pistika, Pistike, Pistóka, Pistu(ka), Pityó, Pityu(ka), Pityuri, Pityus* (LADÓ JÁNOS, Magyar utónévkönyv. Bp., 1971. 171; LADÓ–BÍRÓ, i. m. 70). A XVI. századtól gyakorinak és divatosnak számított (KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa.⁴ Debrecen, 1996. 48–53), egészen a múlt század hetvenes éveinek végéig, mikor a névgyakorisági listán a harmadik helyről a hatodikra esett vissza. Azóta is erősen csökken a népszerűsége, 1996-ban már csak 1647 kisfiú kapta ezt a nagy hagyományú nevet első vagy második keresztnevéként (LADÓ–BÍRÓ, i. m. 13–8). A római és görög katolikus egyházban is nagy tiszteletnek örvendenek az *István* nevű szentek: országalapító Szent István királyunk és a lovak és kocsisok védőszentjeként elsősorban Nyugat-Európában közkedvelt Szent István protomártír (akiről Szent István is kapta a nevét az Érdy-kódexben feljegyzett legenda szerint) (FEKETE ANTAL, Keresztniveink, védőszentjeink. Bp., 1992. 52; FERCSIK ERZSÉBET–RAÁTZ JUDIT, Hogy hívnak? Könyv a keresztnivekről. Bp., 1997. 164). Az *István* név tehát még ma is nagy megterheltségűnek mondható, és bár népszerűsége csökkent, tartja magát a gyakori nevek listájának elején.

4. Vizsgáljuk meg most azokat a névalakokat, amelyeknek közszoói származéka is kialakult! Az *István*-on kívül az *Istók, Pesta, Pista, Pisti, Pistika, Pistike, Pistu, Pityu* alakoknak van közszoói származéka, 62 különböző származékuknak 88 előfordulását jegyeztem fel, például *istvánoz* 'István-napot ül vagy részt vesz rajta' (ÚMTsz.), *bolond-istók* 'együgyű' (MNY. 32: 254), *istókos* 'helytelen eszű, bolondos' (BALL.), *gyíkpesta* 'vékony gyerek' (élőnyelvi adat, a továbbiakban: éa.), *szarpesta* 'rossz, értéktelen (fiatal) ember' (éa.), *bugyipista* 'bugylibicska' (Nyr. 121: 301), *géppista* 'géppisztoly' (KIS TAMÁS, Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára. Bp., 1992), *lurkópisti* 'gyerkőc' (ÚMTsz.), *pisti* 'vízifukszia' (MNövSz.), *pistikázni* 'bolondozni' (MNY. 32: 255), *kipistikáz* 'túljár

az eszén, nevetségessé tesz' (ÚMTsz.), *pistikevirág* 'vízifukszia' (MnövSz.), *pistikefrizura* 'lány rövid, fiús frizurája' (éa.), *belepistul* 'örülten beleszeret' (A mai magyar tolvajnyelv. Szerk. KISS KÁROLY. Bp., 1963), *pityu* 'géppisztoly' (Bakaduma), *géppityus* 'géppisztolyos lövészkatona' (uo.). A közsóként is megjelenő becézők a felsorolt alakváltozatok közül a leggyakoribbak és legszélesebb körben használatosak. Korábbi, más neveken végzett elemzéseim eredményével egybevágnak az itt is megfigyelhető jelenség, hogy nem az alapnév, az *István*, hanem a talán legáltalánosabban használt becézője, a *Pista* (*Pesta*) esetén mutatható ki a legtöbb (31) köznévi alak, például *alkoholpista* 'alkoholista' (Nyr. 121: 301), *fordítspista* 'köpönyegforgató személy' (ÚMTsz.), *csintapista* 'palacsinta' (ÚMTsz.), *intimpistáskodik* 'mások magánügyeibe avatkozik, kíváncsiskodik' (éa.), *őgyelgő-pista* 'utcás' (MNY. 32: 254), *Pista* 'hülye, ostoba' (TESz.), *Pista-kisasszony* 'férfiaskodó, férfias sportot, mulatságot kedvelő nő' (MTSz.), *Cigán Pesta* 'együgyű' (Nyr. 28: 5) (a helyesírási eltéréseket a források különböző lejegyzési szokása magyarázza).

A *Pista* esete is azt példázza, hogy a gyakoriság (vagy még inkább a kedveltség) és a köznevesülési hajlam összefüggései nemcsak általában a keresztnemek esetén, hanem egy-egy név alapalakja és alakváltozatai között is kimutathatóak. Emiatt feltételezhető az, hogy a gyakori (keresztnévi és szólásokban való) előfordulás hozzájárul a keresztnév jelentésszerkezetében végbemenő változáshoz. Olyan többletjelentés kapcsolódik a frazeologizmusokban hozzájuk, ami miatt — még ha nincs is morfológiai jelzése annak, hogy nem tulajdonnévi használatban szerepel egy-egy keresztnév (nem kapcsolódik hozzá képző, igező, elő- vagy utótag) — a beszélő érzi a szónak nem tulajdonnévi, hanem általánosabb értelmű használatát. Ki kell itt emelnünk a beszélő szerepét: nem véletlen ugyanis az, hogy az e témával kapcsolatos szakirodalmunk jó része nyelvjárási vagy rétegnyelvi (elsősorban szlengből származó) adatokat említ, a jelentésváltozás ugyanis dominánsan az élőbeszédhez köthető. Az a pillanat, melyben a keresztnév jelentése megváltozik, szintén a beszédben, illetve ennek sajátos rögzített változatában a szólásokban és közmondásokban ragadható meg legegyszerűbben.

Vizsgált nevünk az alábbi frazeológiai egységekben szerepel: *Megy, mint bolond Istók* 'fejtellenül megy' (ÁBRAHÁM IMRE, Nyúl község nyelvkincse. MNYTK. 195. sz. A továbbiakban: Nyúl.), *Kinek Isten nem adja, Kovács Istók meg nem koholja* (BALL., CZF.), *Mindenütt Istók, eredj te Istók* (BALL., CZF.) (értelmezéseik egyik szótárban sem szerepelnek). Közmondásokban: *Bekukkantott, mint bolond Istók Debrecenbe* 'dolgavégezetlen járt valahol' (BALL., CZF.). *Jól van Pista, majd ha János mondja*, vagyis 'füllentés ez, nem hiszem el, amit mondasz'. *Kicsipi magát (kiöltözik vagy fészít), mint koszos* (durva: *szaros* vagy táj: *sáros*) *Pista Jézus* (táj: *Krisztus*) *nevenapján* 'izléstelenül kiöltözött'. *Nesze, Pista, frakk, ha nem tetszik gérokk* (= szalonkabát) 'nesze neked, ezt ugyan jól

megkaptad'. *Néz (nézdegél), mint vak Pista (a gödörparton)* 'nézelődik, nézdegél' (O. NAGY GÁBOR, *Magyar szólások és közmondások*. Bp., 1966. 559). *Pista legyenek (Pista legyen a nevem), ha...* — hangzik el gyakran tréfás nyomósításként, jelentése: 'akármilyen legyenek, ha...' *Pakúj, Pista, meszelünk!* 'szedelőzködünk, indulás!' (Nyúl).

Ezekben és a hozzájuk hasonló szólásokban és közmondásokban mindig egy-egy konkrét férfi vagy női keresztnév szerepel ugyan, jelentésük viszont általánosabb: az „ember”, ritkábban a „férfi” vagy a „nő” jelentésben, ha jelzővel szereplő keresztnévről van szó „valamilyen tulajdonságú férfi vagy nő” értelemben állnak. Ezt a megállapítást támasztja alá az ÚMTsz. frazeológiai egységeiben szereplő keresztnevvel kapcsolatban végzett vizsgálat. Az első három kötetben 76 olyan szólás és közmondás van, amelyben férfi vagy női keresztnév szerepel, melyek túlnyomó része (68) férfinév. E nevek mindegyike a XVI–XVIII. században gyakori keresztnévek közé tartozott (*Ferenc, György, István, János, Mihály, Borbála, Erzsébet, Katalin, Mária, Sára*), s éppen gyakoriságuk miatt válhattak ilyen esetekben általában 'ember' vagy 'nő', 'férfi' jelentésűvé (LAKATOS ERIKA, *Személynevek az Új Magyar Tájszótár szólásaiban és közmondásaiban*: NÉ. 15: 212–5).

Az a magyarázat viszont, hogy ezek a keresztnévet tartalmazó szólások, közmondások szűkebb közösségekben keletkeztek, ahol az azonosításhoz elég volt a keresztnév, az idők folyamán viszont a szólás alapjául szolgáló esemény, adomá épp a családnev hiánya miatt elvesztette konkrétságát vagy feledésbe merült, s csak a belőlük alakult és többféle vonatkozásban alkalmazható általánosabb érvényű szólásmondások maradtak érvényben (O. NAGY GÁBOR, *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Bp., 1979. 79), nem fogadható el fenntartások nélkül. Minden bizonnyal számolhatunk olyan frazeológiai egységekkel, melyekben az általánosabb érvényűvé válás így zajlott le, de nagy részük inkább bizonyára éppen azért lett általánosan értelmezhető, mindenkire, minden férfira vagy nőre vonatkoztatható, mert nem tartalmazott konkrét azonosítást lehetővé tevő családnevet, csak keresztnévet (még hozzá nagyon gyakori, tehát referenciáját tekintve nehezen azonosítható keresztnévet). Erre utalnak a „Magyar szólások és közmondások” című gyűjtemény anyagán végzett elemzések is (P. CSIGE KATALIN, *Személyneves szólások és közmondások a magyar nyelvben*: MNyTK. 207: 202–6). Eszerint a névfajták közül a frazeológiai egységekben a keresztnévek szerepelnek legtöbbször. Funkciójuk ilyenkor az, hogy kitágítsák, általánosabbá tegyék a szólás jelentését. A közmondások jelentése még általánosabb érvényű, mint a szólásoké, s nem meglepő, hogy P. CSIGE megállapítása szerint a tulajdonnevet tartalmazó közmondások fele épp keresztnévet tartalmaz (i. m. 205).

A legritkább alakváltozatok vagy nem jelennek meg köznévként (*Ista, Isti, Pityus, Pityó*), vagy olyan negatív, dehonesztáló jelentéstartalommal telítődtek,

hogy (táj- és típusjelölő funkción keresztül) gúnynévként terjedtek el. Ilyenkor két eset lehetséges. Vagy annyira domináns az alakváltozat gúnynévi használata, hogy keresztnévként egy adott területről eltűnik, sőt esetleg még alapneve is kiszorul a keresztnévi használatból (ez történt Hetésben a *Miklós*-sal és becézőjével a *Piku*-val), vagy egy közösség vállalja, hogy az adott név őket jelöli, elfogadja saját neveként, ahogy a mezőkövesdi *matyó*-kkal történt (RÁCZ ENDRE, A „hetési Piku” és társai. Személynevek mint táj- és típusjelölők: MNyTK. 183: 259–63). Vizsgált nevünkkel kapcsolatban egyetlen alakváltozatot érinthet ilyen fajta területhez kötöttség miatt kialakult gúnynévi használat, a *Csicsá*-t. ÖRDÖG FERENC szerint megszólítási formaként csak Göcsej délkeleti csücskében fordult elő, másutt öröklött ragadványnév (Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973. 105). A *Pistika* esetén pedig azért számolhatunk viszonylag kevés és elmarasztaló jelentésű közszói alakokkal, például *pistikáz* ’tréfál, bolondozik, mókázik’ (MTsz.), *kipistikáz* ’kicsúfol, túljár valaki eszén, nevetségessé tesz (ÚMTsz.), *pistikázni* ’bolondozni’ (MNy. 32: 255), mert a természetesebben, megszokottabban csengő, illeszkedő képzővel ellátott *Pistike* mellett a mély hangrendű képzős alak humoros képzeteket kelthet. A keresztnévhez kötődő negatív asszociációk magyarázhatják a létrejött közszói alakok dehonesztáló jelentését.

Ezek az utóbbi adatok felvetik annak a kérdését, hogy lehet-e összefüggés az alakváltozatok alakulásmódja és a belőlük létrejött köznevesült alakok száma (és esetleg jelentése) között? Az *István* névhez kapcsolódó névalakok közszói származékainak száma és alakulásmódjuk jellege között nem lehet olyan tendenciákat kimutatni, melyek szerint egyik vagy másik névalakulási mód, például a képzés preferált lenne a jelentésváltozás szempontjából, de megítélésem szerint a vizsgálat e téren mindenképpen folytatást érdemel, mert figyelemreméltó eredményeket hozhat több nagy népszerűségnek örvendő keresztnévünk, például a *Katalin*, *György*, *Péter* hasonló vizsgálata esetén.

5. Az *István* névről készült elemzésemet ünnepeltünknek szóló jókívánságaimmal zárom, és azzal, hogy reményeim szerint a bőséges példaanyag csökkenette az esetleg felmerülő hiányérzetet az olvasóban amiatt, hogy a közszói alakok szemantikai és alaktani elemzését nem végeztem el. Szándékosan nem is törekedtem erre, mert elsődleges célom a jelentésváltozás pillanatának megragadása és a közszóvá válás okainak feltérképezése volt egyetlen keresztnévhez kapcsolódó példák felmutatásával.

TAKÁCS JUDIT

